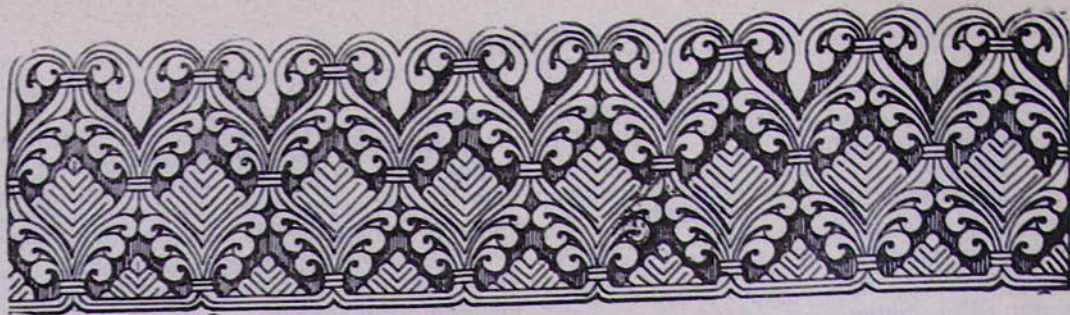

ՇԱՀԵՆ ՄԿՐՏՁԱՆ

ՀԱԴՐՈՒԹԻ ՇՐՋԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ժամանակակից Հայրույթի շրջանի մեծ սաար հնում հարևան Մարտունու շրջանի հետ միասին կոչվել էր Մյուս Հաքանդ: Շրջանի լեռնային՝ Դիզախայտի արևմտյան փեշերին գտնվող գյուղերը մտնում էին Բերդաձոր, իսկ հարավայինը՝ Պարզկանք գավառի մեջ:

Հայրույթի շրջանը, որ պատմության մեջ հայտնի է նաև Տիգակ-Դիգակ անուններով, արդարև թանգարան է բաց երկնքի տակ: Հատկապես շատ են վանքերն ու եկեղեցիները, հին բնակավայրերը, ամրոցներն ու աշխարհիկ շինությունները: Այստեղ գտնվող բազմաթիվ հուշարձանների վրա փորագրված հարյուրավոր արձանագրությունները գավառի պատմության էջերն են, տեղաբնակ հայության անցյալի մահու և կենաց պայքարի լուռ վկաները:

ՏՈՂԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Տող գյուղը Լեռնային Ղարաբաղի հնագույն նշանավոր գյուղերից մեկն է: Այն հիշատակվում է արաբական բռնակալների դեմ հաջ ժողովրդի մղած պայքարի ժամանակներից: Պատահականորեն, հողային աշխատանքների ժամանակ գտնված կավե ամանները, կարասները, գինու հեճանները, ինչպես նաև Գոշավանքը, կանգուն և ավերակ եկեղեցիները, մեղիքների տները, հնագույն պարիսպները, աղբյուր-հուշարձանները ցույց են տալիս Տող գյուղի պատմահնագիտական բավականին մեծ արժեքը:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱՀԱՏԱԿ.—Այս եկե-

ղեցին գտնվում է գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում, հին, ընդարձակ գերեզմանոցի մեջ: Մակար եպիսկ. Բարխուդարյանցը նրա դուռն ճակատակալ քարի վրա կարդացել է. «ԹՎ. ՌԺՂԶ (1747): Յիշատակ է սուրբ ըՍտեփանոս եկեղեցուս գլուխն, որ նորոգեց մեղիք Եգան և որդին մեղիք Եսային: Յիշատակ է հոգոյ»:

Պարզվում է, որ եկեղեցին գոյություն է ունեցել վաղուց, և մեղիք Եգանն ու որդին միայն նորոգել են նրա ծածկը:

Թաղածածկ դահլիճի հորինվածքով կառուցված եկեղեցին ունի մաքուր տաշած և կոպտատաշ քարերի զուգակցված շարվածք, ընդ որում ճակատային պատերը իրականացված են կոպտատաշ, իսկ թաղի կամարները, մուտքը և լուսամուտները՝ սրբատաշ մեծ քարերից: Որմնամույթերը կառուցած են պատի շարվածքի սկզբունքով՝ արտաքին երեսները սրբատաշ քարերից, միջուկը՝ բուրդեղենից, և նրանք են հիմնականում կրում ծածկի ծանրությունը:

Ս. Ստեփանոս Նահատակի եկեղեցին, ինչպես նշեցինք, կառուցված է կիսամշակ որձաքարից, միջնադարին բնորոշ շինարարական տեխնիկայով, իսկ շարվածքում օգտագործված բեկորները բոլորովին ուրիշ քարից են՝ կաթնագույն կրաքարից: Բեկորները հանդիսանում են ատամնավոր քիլի ու քանդակազարդ զարդագոտու հատվածներ: Ակնհայտ է, որ ներկայիս եկեղեցու

¹ Մակար եպիս. Բարխուդարյանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 77:

տեղում եղել է մի ուրիշ, ավելի հին հուշարձան, որը լրիվ քանդվել և քարերը մասամբ օգտագործվել են նորը կառուցելու ժամանակ: Նման օրինակներ շատ կան Ղարաբաղի 16—18-րդ դարերի ճարտարապետության մեջ, երբ 14—15-րդ դարերի արհավիրքներից վնասված, քանդված տաճարների, եկեղեցիների տեղում շինում էին նորերը:

Գերեզմանոցի մյուս ծայրին գտնվում է մի այլ եկեղեցի, որը, ճիշտ է, ուշ շրջանին է վերաբերում, սակայն իր վրա պահպանում է հին հետքերը: Դրա վկայություն կարելի է համարել եկեղեցու ճակատային մասում տեղադրված խաչքարը, որի վրա փորագրված է «Խաչս սբ. Վարդան»: Ըստ երևույթին դա առանձին խաչքար է եղել, որ եկեղեցու շինարարները դրել են պատի մեջ, ճակատի կողմում, այնպես, որ թվում է, թե եկեղեցին սուրբ Վարդան անվամբ էլ կոչվել է:

Ինչպես հայտնի է, Ավարայրի ճակատամարտի մեծ ճախատակ Վարդան զորավարի անունը ժողովրդի շուրթերին դարձել է մնաց, և նրա հիշատակին խաչքարեր ու մատուռներ կանգնեցրին Հայաստանի տարբեր շրջաններում:

Հաղորդի շրջանի Թեգխարաքի եկեղեցին ևս իր վրա կրում է Վարդանի հիշատակը: Այդ եկեղեցուն, իբրև սրբություն, պահվում է սևագույն մի լեռ քար, որն իբրև թե ներկված է սուրբ Վարդանի արյամբ²: Վարդան զորավարի անունով մեկ ուրիշ մատուռի ավերակները գտնվում են Մարտունու շրջանի Մեջքապատ-Մուշկապատ գյուղում: Այս մատուռը, ակամատեսների վկայությամբ, ամբողջ Վարանդա գավառի ամենահայտնի ուխտավայրերից մեկն է եղել: Ս. Զալալյանցն այդ մասին գրել է. «Մեջքապատցիք ունեն զքարաշէն եկեղեցի, առ որով է մատուռն սուրբ Վարդան ճախատակի, որ յաճախեն ուխտաւորք բազումք»³:

ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ գտնվում է գյուղի կենտրոնում և այժմ էլ քարվիք վիճակում է:

Համաչափություններով ու կառուցապատման տեխնիկայով նման է ս. Ստեփանոս Նահատակի եկեղեցուն, բայց հատակագծային և ծավալային հորինվածքով ավելի շատ նման է վաղ շրջանի բազիլիկներին:

Այդ տեսակետից էլ սուրբ Հովհաննեսի եկեղեցին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում պատմա-ճարտարապետական առումով:

Եկեղեցին կառուցված է խիստ թեքադիր տեղանքի վրա: Նրա հյուսիսային պատն իր բարձրության կեսի չափով խրված է ժայռի մեջ, իսկ հարավային պատը լրիվ բաց է, նույնիսկ երևում են հիմքերը: Այս

Տող. Ս. Ստեփանոս ճախատակ եկեղեցին արևմուտքից

պատճառով հյուսիսային պատը բոլորովին բացվածք չունի, իսկ հարավայինն ունի մի փոքրիկ լուսամուտ: Եկեղեցու միակ մուտքը, որը արևմտյան կողմից է, բացվում է դեպի պարսպապատ, գեղեցիկ բակ:

Բակի հարավ-արևմտյան անկյունում շրջանաձև աշտարակ է, որտեղից երևում է գյուղի համայնապատկերը, շրջակա լեռներն ու այգիները, գետակներն ու դաշտերը:

Եկեղեցու (որի երկարությունը 21,7 մետր է, լայնությունը՝ 12,9) ծածկը հենվում է չորս մույթերի վրա: Կառուցված է տեղական և Կավաք կոչվող քարահանքերից բերված քարերով: Արևմտյան պատն արտաքին կողմից սրբատաշ է, իսկ մյուս պատերը՝ կիսամշակ քարերից: Երկյոթ տանիքը ծածկված է մաքուր տաշած քարե սալերով:

Եկեղեցին ունի քարե խաչկալ, որի վրա փորագրված է ընդարձակ արձանագրություն: Դրա վերձանումից պարզվում է, որ խաչկալը եկեղեցու պատի մեջ է տեղադրել Մելիք Եգանը:

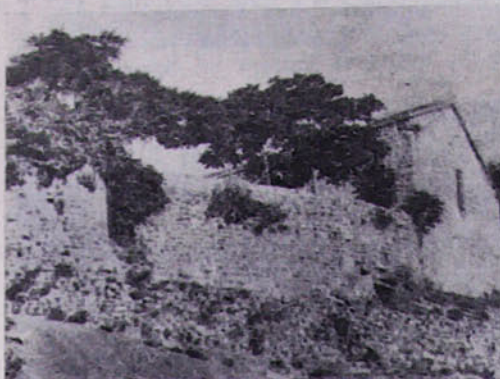
Դռնակալի (դռան բարավորի) մեծ քարի վրա գտնվող արձանագրությունը հաստատում է, որ 17-րդ դարում Դիզակի Մելիք Եգանը հիմնովին վերակոթողում է եկեղեցու տանիքը: Իսկ բուն եկեղեցին, ինչպես պրում է Մակար եպիսկ. Բարխուդարյանը,

² Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կոլտուրան, հ. Ա., Երևան, 1931 թ., էջ 314:

³ Մարգիս եպիսկ. Զալալյանց, Ճանապարհորդությունի ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, էջ 339:

«շատ հին է»⁴, մոտավորապես 13-րդ դարից:

Եկեղեցու բակում թաղված են Դիզակի մեկիքներն ու նրանց ընտանիքների անդամները:

Տղ. Ս. Հովհաննես եկեղեցին հարավ-արևմուտքից

Ինչպես վկայում են շիրմաքարերի վրա պահպանվող չափածո արձանագրությունները, պարսկական դաժան տիրակալներից մեկը՝ Նադիր Շահը, հաշվի էր նստում մեկիք Ավանի հետ՝ նրան կոչելով «Բարբալդ» (հայրացու): Մեկիք Ավանի շիրմաքարին գրված է, որ մեկիք Ավանը՝ Նադիր Շահի կողմից հարգված, խալաթներով (նվերներով) սիրաշահված այդ քաջ դիզակեցին, բացի իր երկրից իշխում էր նաև Աղվանից աշխարհին, իսկ մեկիքի որդու՝ մեկիք Արամի շիրմաքարին կարդում ենք հակառակը.

Ծահն ողեց (ուզեց) Արամ տարաւ,
Զն (6000) թուման ջարմայ առաւ»⁵:

Մեկիք Արամին հաջորդեց նրա եղբայր մեկիք Եսային, որ Խամսայի ամենահռչակավոր իշխաններից մեկն էր և այդ պատճառով էլ ժողովրդական գրույցների ու ավանդույթների սիրված հերոս էր հանդիսանում: «Այսօր էլ,—գրել է Լեոն,—Դիզակի ժողովուրդը դեռ պատմություններ է անում իր մեծ մեկիքի մասին, որ իր հոր՝ Մեկիք Եզանի (Ավանի) արժանավոր ժառանգ հանդիսացավ և նույնիսկ գերազանցեց նրան իր քաջություններով»⁶:

ԳՏԶԱՎԱՆՔ

Տողասարի կամ Ծգնավորի լեռան հյուսիսային լանջի գոգավորությունում, թափուտ

⁴ «Արցախ», էջ 75:

⁵ Նույնը, էջ 76:

⁶ Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 261:

անտառների ֆոնի վրա, շատ հեռվից երևում է նշանավոր Գոշավանքի գմբեթը:

Իր դիրքով ու շրջապատի բնության հետ ունեցած սերտ կապով Գոշավանքը զգալիորեն տարբերվում է Արցախի միջնադարյան հուշարձաններից: Բարձրադիր տեղանքը, երկինք մխրճված գրանիտյա ժայռերի սեփությունը, վայրի պտղաբույսերով հարուստ անտառապատ ձորերի խորությունը, լեռնային մաքուր օդը, սառնորակ աղբյուրները մի առանձնակի շուք են տալիս վանքին: Իր ճարտարապետական հիմնային արժանիքներով Գոշավանքը, ստանձնահատուկ տեղ բռնելով հանդերձ, հարստացնում է երկրամասի քաղաքային ճարտարապետության գանձարանը՝ հաստատորեն կանգնելով այնպիսի կոթողների կողքին, ինչպիսիք են Գանձասարն ու Խոթավանքը, Ամարասն ու Ծուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին:

Մատենագիտական աղբյուրները հիշատակում են, որ հնագույն ժամանակներում ներկայիս վանքի տեղում կառուցված է եղել մի եկեղեցի, որը համարվել է հայտնի ուխտատեղի: Այդ եկեղեցին ավերվել է արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Հին եկեղեցու հիմքերի վրա, ինչպես մատնանշում են ներկայիս եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա գտնվող ընդարձակ արձանագրությունները, Ամարասից այստեղ գաղթած երկու եպիսկոպոսներ՝ տեղ Սարգիս և տեղ Վրդանես եղբայրները, կառուցում են Գոշավանքի գլխավոր եկեղեցին: Ծիսությունը հիմնադրվել է 1241 թ., ավարտվել է 1246-ին⁷:

13—16-րդ դդ. պատկանող հարուստ փմակակն արձանագրությունները արժեքավոր աղբյուր են հանդիսանում հայ ժողովրդի հյուսիս-արևելյան հատվածի պատմության համար:

Պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ Գոտիչը, վստեղական ժամանակներից սկսած, եղել է գավառի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնը: Այստեղ էին նստում թեմի եպիսկոպոսները: Այն իր նշանավոր ամրոցով Եսայի Աբու-Մուսեի նստավայրն էր 9-րդ դարում: Իսկ 10-րդ դարում թագավորանիստ էր, Դիզակում հիմնված թագավորության կենտրոնը:

Գոտիչը 13-րդ դարի վերջերին ընդարձակվում է նորանոր շենքերով, իսկ Դիզակի մեկիքների, հատկապես Ավան Յուզբաշու իշխանապետության ժամանակ հասնում է իր զարգացման գագաթնակետին, դառնալով Հայաստանի կրոնական, քաղաքա-

⁷ «Արցախ», էջ 81:

կան ու մշակութային խոշոր կենտրոններից մեկը:

Գոշավանքի հուշարձանն իր արվեստով, բարձր ճարտարապետական առանձնահատկություններով հանդիսանում է հայ բազմադարյան ճարտարապետության նշանավոր կոթողներից մեկը:

«Առհասարակ,—գրել է Լեոն,—ներքին և արտաքին կողմերից Գոշավանքի ճարտարապետությունը կրում է Բագրատունյաց ոճի կնիքը»:⁸

Վանքի գլխավոր եկեղեցին միջին մեծության կենտրոնական գմբեթավոր կառուցվածք է: Գմբեթը նստած է չորս կամարների վրա:

Հիմնապատերը շարված են տաշած դեղնագույն քարերից: Որմնամույթերը միանում են աղեղնաձև կամարներով, որոնք իրենց վրա կրում են գմբեթը՝ բարձր, բայց ոչ այնքան սրածայր վեղարով:

Հուշարձանն արևելյան կողմում ունի արևի, բարձր բեմով և երկու կողմերում ևրկնահարկ խորաններ, որոնք արևելյան կողմից ունեն փոքր արևիդներ և մեկական փոքր լուսամուտներ: Վերին հարկի խորանների դռները բացվում են արևիդի մեջ, րիտեղից բարձրանում են քարե սանդուղքով:

Եկեղեցին արտաքուստ ուղղանկյուն է, իսկ ներսից՝ խաչաձև հատակագծով, ուղղանկյուն խաչքներով: Ներսը ծեփված է կրաշաղախով, արևելյան կողմի վերին խորանից մի գաղտնի անցք պատերի միջով բարձրանում է դեպի տանիքի տակը: Պատերի մեջ դրված են քանդակազարդ և արձանագրված քեկորներ, որոնցից մեկի վրա նշված է 1000 թվականը: Սա դարձյալ ապացույց է, որ այժմյան հուշարձանի տեղում հնում եղել է մի ուրիշ քարաշեն հուշարձան: Դա երևում է նաև եկեղեցու հիմքերից, որոնք տեղ-տեղ բացվել են: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Գոշավանքի ճարտարապետական մանրագին քննությունն դեռ չի կատարվել և ոչ էլ պեղմամբ ուսումնասիրվել են վանքի ու նրա ավերակների երևացող հիմնապատերը, որպեսզի վերջնական խոսք ասվեր հնագույն շենքերի կազմի ու հիմնադրման ժամանակի մասին: Վանքն ունի գավիթ, որը «խիստ հին է քան եկեղեցին»⁹, գավթի միակ մուտքը օարդարված է նրբափյուն քանդակներով: Դռան երկու կողմերին, պատի մեջ, տեղավորված են քանդակազարդ խաչքարեր: Հարավային կողմի խաչքարի վրա գրված է. «Թվին ՈՂԵ Ես տէր Վրդապետ կանգնե-

ցի գլխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ»: Իսկ հյուսիսային կողմի խաչքարի վրա՝ «Յիշատակ է Սուրբ տաճարիս կաթողիկէն Դողեցի Սարգսի որդի Սայուն և իւր կողակից Հերիքնազին թվին ՌԾԿԶ»:

Գոշավանքի եկեղեցին հարավից

Ծեմքը սալահատակված է եղել, տանիքը ևս պատած է սրբատաշ քարերով: Արևմտյան, հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ բացվում են գույգ կամարակապ պատուհաններ, որոնք բավականին բարձր են ու արտաքուստ նեղ, իսկ ներսից՝ ընդարձակ բացվածքով և քառակուսի կողմերով: Պատերը հաստ են, շքեղ և նուրբ զարդաքանդակներով: Գավթի ներսի հատակը ծածկված է վանքի հոգևորականների և Դիզակի մելիքների գերեզմաններով, որոնց քարերը մշակված են գեղեցիկ ու նուրբ ժանյակներով: Բացի հիշյալ գերեզմաններից, եկեղեցու ներսում, արևելյան պատին կից, կան մի քանի մահարձաններ՝ խաչքարերով:

Գերեզմանոցը տարածված է եկեղեցու շուրջը, որը մեծ մասամբ ավերված է. հատ ու կենտ գերեզմանաքարեր թաղված են գետնի մեջ, իսկ մեծ մասը ծածկված են հողով, խաչքարերն ընկած են գետնին:

Գոշավանքը շրջապատի բնակելի ու տնտեսական (ավերված) շենքերի¹⁰ հետ

⁸ Լեո, Իմ հիշատակարանը, Եռի, 1885, էջ 247:

⁹ «Արցախ», էջ 81:

¹⁰ Այստեղի ավերակները լրիվ կուլ են գնացել փարթամորեն աճած անտառին:

միասին ժամանակին դիտվել է որպես ավարտուն ճարտարապետական անսամբլ։ Վանքի գլխավոր եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմում՝ Կաթնաղբյուրի հարավային մասում է գտնվում մի անանուն եկեղեցի, որը ևս հնաշեն է։

Դիզախյանի ժայռեղեն բերդը Հին Թաղարից

Գոշավանքը հնուց ի վեր հայտնի է իբրև Արցախի խոշոր հոգևոր-մշակութային կենտրոններից մեկը։ Այնտեղ էին ճառում գավառի եպիսկոպոսները։ Վանքն ուներ իր դպրոցն ու գրատունը։ Այնտեղ էին հավաքված նշանավոր բազմաթիվ գրչագրեր, և հենց տեղի գրչատանն էլ ստեղծվում էին ձեռագիր նոր մատյաններ։ 19-րդ դարում Գոշավանքի վարդապետ Առաքել Կոստանյանցը գրել է պատմագիտական ու ազգագրական մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից մի փոքրիկ հատոր՝ Դիզակի մեղիությունն մասին, լույս է տեսել 1913 թ.։

Դող կամ Քիշ բերդը Դիզակի և ընդհանրապես Արցախի հին, անտիկ և խոշոր ամրոցներից է, հավանաբար գոյություն է ունեցել դեռ վաղ միջնադարում։

Առանձնահիկ տոհմի Դիզակի ճյուղը, Տուրք դարձնելով իր վարչական կենտրոնը, ռազմական հենակետ է դարձրել ինչպես Գորոզ բերդը, այնպես էլ այս ամրոցը։

Դիզակի քաջ իշխան Աթու Մուսեմ շատ լավ էր ամրացրել Գոիշը, որին նպաստել է և անտիկ դիրքը։ Արտաքին աշխարհի հետ այն կապված էր գետնափոր երկար անցքերով, ինչպես Արցախի մյուս հայտնի բերդերը։

Այժմ երբեմնի հզոր բերդից շատ քիչ բան է պահպանվել, և Դիզակի իշխանության կենտրոնի բազմաթիվ կառուցվածքներից ավերակներ են մնացել։ Կիսով չափ կամ արդեն լրիվ հողաձածկ Միջնաբերդի վիմամերձի գլխին դեռ կանգուն մնում է

անսուշ քարով շինված եկեղեցին, որին տեղացիները վանք են կոչում։ Հուշարձանի ներսում կան սպիտակ շերտաքարերից պատրաստված հինգ փոքր խաչքարեր, որոնց վրա քանդակված է. «Խաչս Նազարին», «Խաչս Մրհարատին», «Խաչս Շառնոսին», «Խաչս Ղազարոյ», «Խաչս Եղևազ»¹¹։

Տողեցիները պատմում են, որ վերջին տարիներին այս քարձուներում գտել են զանազան տնային իրեր, եկեղեցական առարկաներ, տարբեր զենքերի տեսակներ, մետաղյա անոթներ, հին դրամներ։ Այստեղ դեռ երևում են միջնաբերդի շրջապարսպի հետքերը։ Այն շարված է անսուշ որձաքարով, կրաշաղախով։ Պարսպի պատերի մեջ երևում են հին եկեղեցու սրբաքանդ քարեր, գերեզմանաքարեր, մեծ և գեղաքանդակ խաչքարերի մասեր։ Բնակավայրի կիսավեր պատերը բոլորովին մամուսապատ են, տների տեղը վեր է ածվել մեծ-մեծ փոսերի, որտեղ աճել են վիթխարի ծառեր, թփեր։

Մեռած «գյուղաքաղաքից» քիչ վերև՝ Տոհասարի ամենաբարձր գագաթին է գտնվում, ինչպես տեղացիներն են անվանում, Թեճ եկեղեցին։ Այն մի պարզ շինություն է, առանց զմբեթի։ Թաղածածկ դահլիճի հորինվածքով կառուցված կիսավեր եկեղեցին ներսում ունի չորս մույթեր, արևելյան կողմից՝ կիսակլոր աբսիդ, որի երկու կողմերում կան հորաններ։ Դուռը հարավային կողմից է։ Ծարված է անսուշ որձաքարով և կրաշաղախով։ Եկեղեցու արևելյան կողմում նկատվում են մի քանի գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերը քավականին մեծ են և լավ մշակված, բոլորն էլ տեղական քարից։ Ավերակների մեջ գերեզմանաքարերից միայն մեկի վրա կա չորս տառ՝ «Պե-տի»։ Ավերակները քավականին տարածություն են գրավում։ Տեսնողներն ունեն կիսաքոյորսաձև, իսկ մի քանիսը՝ ձվաձև հատակագիծ։

Պատմագիրների վկայություններն ու նյութական կուլտուրայի հուշարձանները հնարավորություն են տալիս ասելու, որ այստեղի ավերակները հիմնականում պաշտպանական կառույցներ են եղել։ Պատերազմական տարիներին այստեղ է հավաքվել Դիզակի բնակչությունը և դիմադրություն ցույց տվել թշնամուն։ Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է արաբական խալիֆայության դեմ մղած պայքարում դիզակցիների վառ օրինակը։ Պատմությունը պահել է Արցախ աշխարհի ամենախոշոր դեմքերից մեկի՝ Եսայի իշխանի սխրագործությունները։

¹¹ «Արցախ», էջ 84։

Լեռնի կարծիքով Եսային կամ, ինչպես արաբական աղբյուրներն են նրան հիշում, «Իսա Իբն Յուսուֆ Աբու Մուսե»-ն¹², իր գլխավորած պայքարով «...ամենախոշոր միախարական երևույթն էր կազմում Հայոց աշխարհի այդ ժամանակվա (9-րդ դար—Շ. Մ.) արյունոտ նահատակների մեջ»¹³: 853 թ. ամրացված լինելով Տողասարի գագաթին, վերը նշված «գյուղաքաղաքի» պարիսպների ներսում, Աբու Մուսեն ավելի քան մեկ տարի համառ դիմադրություն է ցույց տվել արաբ զորավար Բուդայի քաղաքական գործերին: Արաբ զորավարը 28 անգամ գրոհում է այդ անառիկ ամրոցի վրա, բայց գրոհները ապարդյուն են անցնում: Վերջիվերջո նա՝ Եսայի իշխանը, ընկալ թշնամու ձեռքն այն պատճառով, որ ազնվությունն է ունեցել հավատալու թշնամու երդումներին՝ պատգամախոսության է գնացել Բուդայի մոտ և այնտեղ էլ ձերբակալվել:

Դիզակի քաջ իշխանի և նրա հետնորդների հիշատակին կառուցված մի շարք հուշարձաններ կան Տողասարից ոչ այնքան հեռու գտնվող Տումի գյուղի շրջակայքում:

Այսպես. գյուղի արևելյան մասում է գրեթե քվում Դիզակի մյուս նշանավոր Գորոզ կամ Գորոզա անունով քերդը, «Ի Գորոզո մերձ ի լեռն Բթիշ»¹⁴: Մյուս նշանավոր հուշարձանը համարվում է Կարմիր եկեղեցին: 10-րդ դարի այս շինությունը լրիվ քանդված է: Պահպանվել է արևմտյան լուսամտի վերնամասի արձանագրությունը (այն գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի մարզային թանգարանում): Ահա տեքստը.

«Ի նիթ. թվ. (1000) և ի թագաւորութեան տէտուն Գագիկայ (Աղունից) որդոյ Մուսէի եւ Սոփի դուստր Մուսէի շինեցի իւուն Աստուծոյ ի փրկութիւն հոգո իմո և ծնողաց իմոց»¹⁵:

Եկեղեցու փլատակները գտնվում են Տումի գյուղի հարավային կողմում, ձորակի աջ լանջին, հին գերեզմանոցի մեջ: Կարմիր

եկեղեցուց փոքր ինչ վերև, մի առանձնացած բլրի վրա, կա քարակիր շինության բեկորներ: Բոլոր տվյալներից երևում է, որ շրջապարիսպով ամրացված է եղել բլուրը: Կավե խողովակների շարքերը այս ավերակներից ձգվում են դեպի մոտակա Թագավորի աղբյուրը: Տեղացիները ավանդաբար Թագավորի պալատ անունով են կոչում այս ավերակները:

Պալատատեղից դեպի հարավ գտնվող կոնաձև բլուրը պատած է հին գերեզմանաքարերով: Ուշագրավ է ավերակ դամբարանը, որի հարավային մասում կա մի տապանաքար: Դժբախտաբար այն չունի արձանագրություն: Այս ավերակ դամբարանն ու «անխոս» տապանաքարը սերնդե սերունդ մատնանշվել են որպես թագավորի գերեզման:

Պալատից դեպի հյուսիս, ձորակում, կա մի հիանալի սառնորակ աղբյուր, որի վրա իր ժամանակին սրբատաշ քարով կառուցվել է շենք: Աղբյուրն էլ կոչվում է Թագավորի աղբյուր:

Այս բոլորը վկայում են, որ Դիզակի տերերի աթոռանիստը Տողից հեռու եղել է Տումին, իսկ նրանց գլխավոր բերդերը, ինչպես նշվեց, Գոթիչն ու Գորոզն էին:

ԴԷԶԱՓԱՅՏԻ ԿԱՏԱՐՈ ՎԱՆՔԸ

Գոթիչ վանքի բարձունքից հազիվ է երևում Դիզակիայտի կատարին թառած հին բազիլիկը՝ ծովի մակերևույթից 2800 մետր բարձրության վրա: Ի դեպ, Դիզակիայտի կատարով վանք կոչվող այս կոթողը Ղարաբաղի տարածքում հանդիպող ամենաբարձրադիր հուշարձանն է:

Աղբյուրները մի հին ու հուզիչ պատմություն են պահել այս հուշարձանի պոնչությունը:

335 թվականին Մազքուտների թագավոր Սանեսանը պարսից արքայի հրահրումով հավաքեց իր՝ Աղվանք երկրի կիսավայրենի ցեղերին, անցավ Կուր գետը և հարձակվեց հայոց վրա¹⁶:

Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանը մեծ ճանապարհորդության էր գնացել Հունաց երկիրը: Այդ պատճառով էլ հայոց զորքերը ցրված էին երկրի տարբեր կողմերում, և մազքուտներն ու նրանց խաժամուժ դաշնակիցները մի ամբողջ տարի ասպատակեցին Հայաստանի արևելյան անապատային գավառները, թալանեցին ու գերեվարեցին ժողովրդին: Սանեսանի առաջին գործն այն է լինում, որ հարձակվում է Կատարով վանքում ապաշխարող նորահավատ իր երեք տղա-

¹² Արաբները սովորաբար հատուկ անունները գործածելիս հարմարեցրել են իրենց լեզվի օրենքներին: Եսային դարձրել են Իսա, արան ավելացվել է Իբն Յուսուֆ, որ նշանակում է Հովսեփի որդի և Աբու Մուսե, որ նշանակում է Մովսեսի հայր:

¹³ Տես «Հայոց պատմություն», հ. 2, Երևան, էջ 448:

¹⁴ Տես Արծրունի, էջ 304: Նաև՝ Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ աշխարհագրացի, էջ 70:

¹⁵ «Արցախ», էջ 79: Արձանագրությունը պահվում է Լոյմի պատմա-երկրագիտական թանգարանում: «Արցախ»-ի հեղինակը նշված արձանագրության մեջ «Սոփի» անվան փոխարեն սխալմամբ կարդացել է «Ոսկի»:

¹⁶ Բյուզանդ, էջ 24:

ների ու 3870 ճգնափորների վրա, կոտորում նրանց, ապա դիակները դիզում լեռան կատարին և այրում: Այդ օրվանից էլ «կոշեցան անունն լեռինն Դիզափայտ»¹⁷:

Կաղանկատվացին վկայում է, որ թշնամիների ձեռքով հրի են մատնվել Դիզափայտի մատուռ-վկայարաններն ու Կատարո վանքը, «...թշնամեաց հրդեհեցան վկայարանքն ի Դիզափայտ լեռինն, ի Կատարոյ վանս»¹⁸: Լեռնաշխարհի ամենաքարծր գագաթի վրա է գտնվում Կատարո եկեղեցին: Հին ու քարեշեն վանքի ավերակները չեն երևում: Ներկայիս եկեղեցին, որ 17-րդ դարի շինություն է, Կատարո վանքի հիս-քերի վրա է կառուցված, թե ոչ, դժվար է ասել, քանի որ հին հետքերն անգամ չեն երևում:

Կատարո վանքի եկեղեցին Դիզափայտ լեռան կատարին

Եկեղեցին ուղղանկյուն է, երկթեք ծածկով, կառուցված կիսամշակ տեղական կայծքարից: Պատերի հարթությունների միապադաղ ֆոնը խախտվում է միայն փոքր ու նեղ լուսամուտների ճեղքերով: Արևմտյան մասում գտնվող միակ մուտքը գուրկ է հարդարանքից և կառուցված է մշակված քարից: Համեմատաբար խոր արտաքին որմնակամարը ստեղծում է լույս ու ստվերի խաղ ու դրանով միայն ընդգծում եկեղեցու մուտքը: Միակ դեկորատիվ մասը արձանագրությունն պարունակող քարն է: Հյուսիսային պատը կիսով չափ թաղված է հողի մեջ, իսկ հարավայինը շարված է բաց ժայռի վրա: Տեղ-տեղ թափվել են անկյունաքարերը:

¹⁷ Կաղանկատվացի, էջ 134: Ալիշան, Հայաստանում, էջ 187:

¹⁸ Կաղանկատվացի, նույն տեղում:

Եկեղեցին աչքի է ընկնում իր ներդաշնակությամբ բնությանը, համապատասխանությամբ տեղանքին: Կատարո վանքի եկեղեցու կոտորից նայողի առաջ բացվում է մի լայնատարած անկրկնելի համայնապատկեր, որի մեջ ընկած են մայր Արաքսի կապույտ ծալավները, իրանական ձյունապատ լեռները, Արցախի դաշտը, Զանգեզուրի չքնաղ լեռները, ծեր Մոռլի հողմահարված կատարները:

ՀԱՂԻՈՒԹ ԶՈՐԱԿԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հաղրութի հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ: Տեղում հանդիպող տասնյակ հուշարձանների բեկորները վերաբերվում են թե՛ հեթանոսական և թե՛ վաղ քրիստոնեության ու միջնադարյան շրջաններին: Այսպես, այժմյան շրջկենտրոնի հարավ-արևելյան մասում կա մի հին գերեզմանոց՝ ավերակ եկեղեցիով: Գերեզմանաքարերի վրա չկան ո՛չ արձանագրություններ և ո՛չ էլ քանդակներ, բացառությամբ երկուսից, որոնց վրա նշմարվում է խաչանշանը: Տեղացիները այդ գերեզմանոցը անվանում են «Կուսպաշտի հանգստարան» կամ «Հին հանգստարան»: Հյուսիս-արևելյան կողմում նկատվում են շատ հին քերդապարսի հետքերը: Տեղանքը կոչվում է «Ղալին Բանդ» (Բերդի մուտք), իսկ ավանի հարավային մասում, նախորդից մոտավորապես 1,5 կմ հեռավորության վրա, ոչ մեծ բլրի վանջով ձգվում են մեկ ուրիշ՝ «ծծախաչ Ղա-

Հաղրութ. Շախախի վանք կոչվող եկեղեցին

լաչ» անունով քերդի ավերակները: Այս քերդը ջուր է ստացել Սարոշեն գյուղից, 5 կմ երկարությամբ ձգվող կալե խողովակաշարով: Հաղրութի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվում են «Վենեսաղալաչ» կոչվող քերդի բնական և մարդաշեն պարիսպների մնացորդները:

Իրոք որ Հաղորդի ձորակը օղակված է եղել պաշտպանական ամուր պատնեշներով: Դրան օժանդակել են ման շրջակա բարձր և դժվարամատչելի լեռները, ան-իրնդախոր ձորերը:

Արցախի աշխարհի տերերը ժամանակին լողացել են իրենց երկրի հարավային, ռազմագիտական տեսակետից խիստ կարե-վոր եզերքը ամուր փականքի տակ պահե-լու մասին: Այդ ամրոցները կարևոր դեր են խաղացել թշնամիների դիմագրավելու գործում:

15—16-րդ դարերում պարսիկների և օս-մանյան թուրքերի կողմից հիմնովին ավեր-վել են միջնադարում կառուցված հուշար-ձանները, շեն գյուղերը:

Ներկայիս եկեղեցիները, գյուղերը դրանց մի չնչին մասն են կազմում, որոնք վերա-կառուցվել են մեկիքների տիրապետության ժամանակ:

Ի դեպ, Հաղորդ անունն այդ ժամանակ-ներից է մնացել: Այն պարսկերեն նշանա-կում է միջագետ, կամ բառացի՝ երկու գե-տերի մեջ¹⁹: Հին Հաղորդի երկու կողմերով հոսում են երկու գետակներ: Ներկայիս Հաղորդը ընդարձակվել է արևելյան և արևմտյան ուղղություններով:

Ծախկախի վանք. Այս հուշարձանը կա-ռուցվել է 17-րդ դարում: Պատերի մեջ օգ-տագործված են հին եկեղեցուն պատկանող սրբատաշ քարեր և խաչքարեր, որոնք բնո-րոշ են 12—14-րդ դարերին: Վերակառուց-ված սուրբ Աստվածածին կոչվող եկեղեցին եռանավ բազիլիկ է, ներսում ունի երկու մույթ, որոնցից ձգվող կամարների ծայրերը հենվում են որմնասյուների վրա: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր աքսիդ, որի կողքե-րին կան խորաններ: Եկեղեցու թաղածածկ, ուղղանկյուն դահլիճի մեջտեղում, շրջանա-ձև երդիկի վրա, բարձրանում է գմբեթը, որն ունի վեց սյուն և բրգաձև ծածկ: Եկե-ղեցին կառուցված է անմշակ քարով, իսկ գմբեթն ամբողջապես սրբատաշ քարերով է կերտված: Եկեղեցին ունի չորս փոքր լուսամուտներ: Միակ դուռը գտնվում է հյուսիսային մասում: Ուշադրություն է գրա-վում դուռն քարավորը, որն ավելի հին հու-շարձանի քիվի բեկոր է և ունի բավական-ին բարդ պրոֆիլով՝ գլանիկներով ու ա-տամիկներով կտրվածք:

Եկեղեցին ունի մի շարք արժեքավոր ար-ձանագործություններ, որոնք ուշագրավ տեղե-կություններ են պարունակում ինչպես բուն վանքի, այնպես և շրջանի պատմության մասին:

«Երկիր Դիզակայ եւ գեաղս Հաղորդի յանապատս որ կոչի Ծախկախ է ընդ հո-վանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի Հայրա-պետութիւն Տաիթ կաթողիկոսին եւ ի սուրբ անապատիս առաջնորդութիւն Հով-հաննէս Էպիսկոպոսն եւ իշխանութիւնս խոտայաանդին դառն եւ դժուարին ժամա-նակիս»: Ապա «Աւետարան գրեալ ի թվ. ՌԺԻԲ յերկիրն Դիզակո ի գիւղս Դաք ընդ հովանեաւ սուրբ եւ նշանաւոր տեղոջ, որ կոչի Ծախկախ եւ այլ միաբանիցս Յակոբ Էպիսկոպոսի եւ տէր Մկրտիչին, տէր Բար-սրդին գրոց աշակերտ Սաղաթին»²⁰:

Ծախկախ վանքի լավագույն հուշարձան-ներից մեկը որմնափակ Խաչակալ կոթողն է, որ գտնվում է եկեղեցու հյուսիսային մա-սում: Այդ հետաքրքիր շինության արևելյան ճակատային կողմում սրբատաշ քարից կերտված, գեղեցիկ շրջանակներով որմնա-խորշում կանգնեցված մի խաչքար կա: Գնահատվել է 1330 թ. հին եկեղեցու հետ միասին: Խաչը կերտված է մի ամբողջա-կան քարից, ունի միջին մեծություն:

Սպիտակ խաչվանք.—Այս վանքը գտնը-վում է Հաղորդից մի քանի հարյուր մետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, վանք անունով գյուղի մոտ, բլրի վրա: Սպիտակ խաչ ան-վան ժողովրդական ստուգաբանությունը կապվում է ավանդության հետ, ըստ որի՝ Արցախի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիոսի նահատակությունից հետո նրա գավազանը և բյուրեղյա լանջախաչը պահվում էին Ա-մարասում, որտեղ ամփոփված են նրա նըշ-խարները: Ամարասը կործանվելուց հետո հիշյալ սրբությունները պահվում էին Գտիչ վանքում, իսկ հետո՝ Սպիտակ խաչ վան-քում²¹:

Ստուգ հայտնի չէ եկեղեցու շինության ժամանակը: Սակայն պետք է ենթադրել, որ այն կառուցվել է 14-րդ դարից հետո, քանի որ 14-րդ դարի բազմաթիվ հետքեր է պա-րունակում: Օրինակ, տաճարի ներսում հյու-սիսային կամարի տակի խաչարձանի գիրն է. «Ես Սիրաբ կանգնեցի գխաչս հար ի-մոյ խութլափի թվ. ԶԶԲ» (1333 թ.)²²:

Գավթի դռնակալ քարի վրայի արձանա-գրությունից պարզվում է, որ վանքը, կամ թերևս միայն գավթիթը, վերակառուցվել է 1735 թ.՝ «Ձեռամբ Սուրապի որդի Յովհանն-նէս եպիսկոպոսի»²³:

Սպիտակ խաչ վանքի եկեղեցին դարձյալ եռանավ բազիլիկ տիպի շենք է: Ծարված է տարբեր տեսակի անմշակ քարերից՝ կրա-

²⁰ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 46:

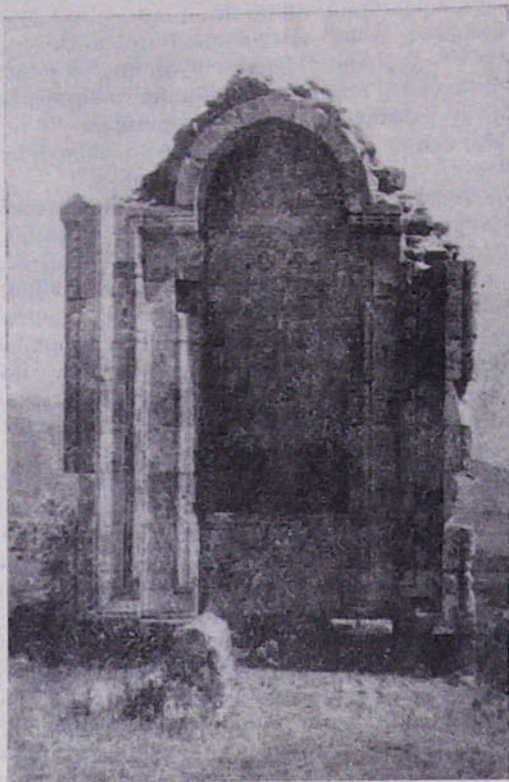
²¹ Նույնը:

²² «Արցախ», էջ 86:

²³ «Արարատ», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 47:

¹⁹ «Сборник материалов для описания местно-стей и племен Кавказа», Тифлис, 1888 г., стр. 150.

շաղախով: Հուշարձանը թե՛ հորինվածքով և թե՛ չափերով շատ մոտ է Շախկախ վանքի եկեղեցուն: Եկեղեցին գավթի հետ միասին ունի 15,75 մ երկարություն, 7,1 մ լայնություն: Ուշադրության արժանի է զան-

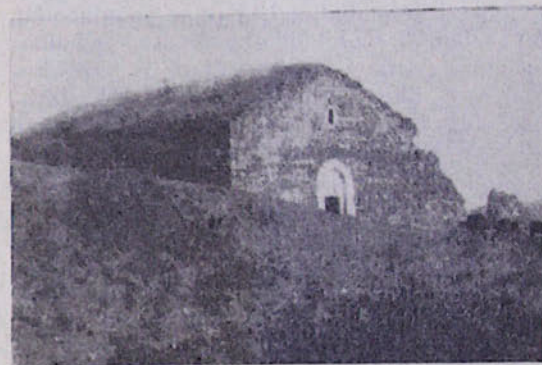
Սպիտակ խաչ վանքի որմնափակ խաչքարը

գակատունը. «Յիշատակ է զանգակատունն Սուրապի որդոյ Ասանէս եպիսկոպոսին թ. 1674» (1674 թ.): Ոչ այնքան բարձր զանգակատունը տեղադրված է աղոթասրահի մեջտեղում, շրջանաձև երդիկի վրա: Քարե օղակի վրա նստած զանգակատունն ունի վեց պուր, բրգաձև ծածկ: Եկեղեցու արևմտյան մասում, գերեզմանոցում, կա մի կիսավեր որմնափակ խաչքար, որը շինված է սրբատաշ քարով: Նրա արևմտահայաց կողմում, որմնակամարի մեջ, գետնոված է մի գեղեցկաքանդակ խաչարձան, որի վերևի մասում գրված է. «Ես Աջամի որդի Իշխանայ կանգնեցի գիաչս ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իմոյ Ասուպարայ: Որք կարդէք, յիշեցէք ի սուրբ աղաթս ձեր, աղաչեմ: Ի թվիս 29Է» (1348): Խաչքարն ունի ավելի քան 2,5 մետր բարձրություն, պատած է հուրք ու շքեղ զարդաքանդակներով:

Բանդակազարդ տապանաքարեր մեծ թվով կան հատկապես վանքի շրջակայքում գտնվող ընդարձակ գերեզմանոցում: Տապանաքարերից մի քանիսի վրա կա որսի, ճակատամարտի, վար ու ցանքի տեսարաններ: Գերեզմանոցի մեջ, գավթի հյուսիսային կողմում, կա մի մեծ կիսավեր շինություն, որը մի ժամանակ ծառայել է որպես հյուրատուն ոխտալորների համար: Այստեղ ուշադրության արժանի են քիչ հեռու գտնվող վիմափոր խուցերը: Լավ պահպանված երկու խուցերն ունեն մի ընդհանուր մուտք և հին ժամանակներում հավանաբար օգտագործվել են որպես ճգնարան ու ննջարան:

Թաղասեռի անապատ—Այս հուշարձանը գտնվում է գյուղից մոտ երկու կիլոմետր հարավ-արևմուտք, գեղեցիկ ձորի թիթենու և ընկուզենու այգիների արևակող բլրակի ստորոտում: Եկեղեցին, որը կոչվում է սուրբ Աստվածածին, չորս մույթերով եռանակ բազիլիկ է: Երբեմնի գավթից մնացել են քանդված պատերի զանգվածները: Եկեղեցին ունի երկու շինարարական արձանագրություն՝ մուտքի բարավորի վրա և ներսում: Այդ արձանագրություններից պարզվում է կառուցման ժամանակը: Այն հիմնադրվել է 1635 թ., թաղասեռիների օծանդակությամբ, նախկին ավերված եկեղեցու դիմաց, հին և նոր Թաղասեռ գյուղերի առանձնում:

Բաղկանին մեծ շենք է, թաղածածկ՝ առնված երկթեք տանիքի տակ: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր արքիդ, որի երկու կողքերին կան խորաններ: Ծարված է կիսատաշ որմաքարով, կրաշաղախով, պատե-

Թաղասեռ. Անապատ եկեղեցու ճակատը

րի մեջ օգտագործված են հին գերեզմանաքարեր և քանդակազարդ խաչքարեր: Եկեղեցուց քիչ ցած, մոտավորապես 500 մ դեպի հարավ, կարկաչուն աղբյուրների ջրերից գոյացած գետակի աջ ափին, մեծ տա-

բաժնություն են զբաղեցնում հին գյուղի ավերակները, որը կոչվում է Ծեմատեղ:

Պահպանվել են երկար ձգվող պարիսպների պատերը, տների ու եկեղեցիների տեղերը, սալահատակված փողոցների հետքերը: Խաչքարեր ու արձանագրություններ պարունակող քարաքելորները թաղված են խոտերի ու թփերի մեջ:

ՑՈՐԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Դեռևս մեր թվարկության առաջին դարում Ցորը նշանավոր բերդաքաղաք է եղել: Մատենագիտական նյութերը բավականին առատ տեղեկություններ են պահում սյր մասին: Բայց Ցորը դրանից էլ հին է: Հնագույն քարտեզագիրներն իրենց կազմած արևելքի քարտեզներում գետեղել են նաև Ցոր բերդաքաղաքը: 5-րդ, 7-րդ դարերի հայ պատմագիրներն ու քարտեզագիրները գովառտով են խոսում Ցորի անտիկության ու գեղեցկության մասին:

Ցորաքերդը գտնվում է գյուղի թիկունքի լեռան գլխին: Գեղատեսիլ լեռն իր բնական անտիկ դիրքով շատ համապատասխանում էր այն ժամանակվա ռազմական պահանջներին: Տեղանքի բնորոշ գծերն են՝ բարձր, ցցված ժայռեր՝ հարավային մասում, հաստ պարիսպներ՝ հակառակ կողմում, և դեպի բերդը տանող դժվարանցանելի ճանապարհը: Եթե դրանց գումարենք նաև նրա իշխող դիրքը՝ ձորերին ու կիրճերին հսկելու հնարավորությունը, ապա պարզ կդառնա Ցորաքերդի անխոցելիությունը:

Ցորաքերդի հիմնական շինություններից մնացել են պարիսպների ավերակները և ջրավազանների հողածածկ փոստրակները:

Բերդն ունեցել է երկու դարպաս: Ամերջակ, կրաշաղախով շարված պարիսպների հաստությունը մոտ երկու մետր է²⁴: Բերդի ներսում գտնվել են կապե ջրախողովակներ, կարասներ, բրոնզե անտալաքներ, դաշույններ:

Այս բերդը, որի նշանակությունը շատ մեծ է հայոց արևելյան ծայրագավառների պաշտպանության համար, բազմիցս թատերաբեմ է եղել պատերազմական կատաղի մարտերի, որի հետևանքով մի քանի անգամ այն ավերվել, կործանվել է թշնամիների կողմից, իսկ երբ նվաճողները թշվել են երկրամասից, տեղական ազգաբնակչությունը վերստին ամրացրել է բերդը: Վերջին անգամ այս բերդը նորացվել է 15-րդ դարում: Դրա վերաբերյալ արձանագրություն կա Սպիտակ խաչ վանքում:

Ամենափրկիչ եկեղեցի—Այս բարձր ու

գեղեցիկ հուշարձանը գտնվում է Ցոր գյուղի կենտրոնական մասում: Հավանաբար կառուցվել է 10-րդ դարում: Այդ է առում դրան բարավորի արձանագրությունը. «Յիշատակ է և թվ.»: Ծեմքը եռանակ բազիլիկ է, չորս մույթով, աբսիդի երկու կողմում՝ խորաններով:

Սուրբ Լուսավորչի անապատը գտնվում է Ցոր գյուղի հարավային մասում, ձորի ձախ եզրին, մի փոքրիկ հարթության վրա: Ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող փոքրիկ կառուցվածք է, շինված մոխրագույն անտաշ քարերից: Անապատի շուրջը տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, որը հարուստ է զանազան ձևի տապանաքարերով: Վերջիններս զարդարված են կենցաղային ու սրբապատկերների քարձրաքանդակներով: Տապանաքարերից շատերն ունեն 13 և 17—19-րդ դարերի արձանագրություններ:

Անապատի մոտ կա մի ստորգետնյա քարակերտ դամբարան: Ավերված դամբարանում՝ հողի մեջ կիսով չափ խրված է մի շքեղ գերեզմանաքար:

ԻԶԵՎԱՆԱՏՈՒՆ

Հին ու միջին դարերում փոխադրական սիակ միջոցը գրաստների կարավաններն էին: Կարավանային բանուկ ճանապարհների վրա շինվում էին ընդարձակ իջևանատներ՝ ճամփորդների և գրաստների հանգստանալու և կերակրվելու հարմարություններով: Իջևանները շինվում էին ոչ միայն այն քաղաքներում ու գյուղերում, որոնց միջով անցնում էր ճանապարհը, այլև այդ երկու բնակավայրերի արանքում եղած բաց դաշտերում, երբեմն էլ լեռնանցքների վրա, երբ ճանապարհն անցնում էր լեռնային անմարդաբնակ վայրերով: Պատմական Արցախի շատ վայրերում մնացել են միջնադարյան այդպիսի իջևանների ավերակներ թե՛ բնակավայրերի մոտ, թե՛ լեռնանցքների վրա և թե՛ բաց ու ընդարձակ դաշտերում:

Ահա այդպիսի մի լավ պահպանված հուշարձան է Իջևանատուն կոչվող համալիրը: Այն գտնվում է Հադրութ-Ստեփանակերտ խճուղու 10-րդ կիլոմետրի հատվածում, այժմյան Ղարդաքազար գյուղի կենտրոնում բարձրացող բլրի արևմտյան լանջին: Նրա հարմար աշխարհագրական դիրքը, փմափոր ընդարձակ դահլիճները, տնտեսական ու պաշտամունքային կառույցներն ավելի են բարձրացրել հուշարձանների դերն առևտրական կարևոր ճանապարհների հանգուցակետում: Փոքրիկ եկեղեցին, ընդարձակ գետնափոր դահլիճները, թաղակապ պահեստներն ու ախոռները

²⁴ «Արցախ», էջ 83:

միմք են տալիս ենթադրելու, որ միջնադարյան ճարտարապետական այդ անսամբլը ձևավորվել է երկար ժամանակամիջոցում, տարբեր շինարարների ձեռքով: Այս հանգամանքը ոչ թե բացասաբար է անդրադարձել շինությունների միջև եղած փոխադարձ կապի, ներդաշնակության վրա, այլ ընդհակառակը, այստեղ հմտորեն նկատի են առնված բոլոր կառույցների միասնականությունը և ընդհանուր ճարտարապետական կերպարի ամբողջությունը:

Իջևանատուն. Տեպը հյուսիս-արևմտյան մասից

Իջևանատան համալիրը կառուցված է ազատ հատակագծման սկզբունքով՝ եղևնով միայն տեղանքից և կողմնորոշումից: Այստեղ ռելիեֆը թողնված է անփոփոխ, ու կառույցներն են հարմարեցված տեղանքին: Բլրի գագաթին գտնվող եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ, մոխրագույն քարից, միանալ քաղիլիկայի հորինվածքով: Եկեղեցին աչքի է ընկնում պատերի զգալի հաստությամբ:

Եկեղեցուց 4 մետր ցած (դեպի հարավ-արևմուտք)՝ բլրի լանջով ձգվող կիսամշակ քարով շարված պատը կենտրոնական մասում ունի երեք կամարակապ դուռ: Դռների ետևում ընդարձակ սրահն է, որի հյուսի-

սային և հարավային կողմում գտնվում են վիմափոր դահլիճների դռները: Ավելի քան 100 մետր տարածություն ունեցող երեք դահլիճներն ամբողջապես գտնվում են բլրի մեջ: Արտաքուստ բոլորովին չեն երևում այդ դահլիճները: Սրահի և դահլիճների թաղակապ ծածկը բնական ապստամբ բլուրն է, վերնամասում քիչ հարթեցված՝ հավանաբար եկեղեցու համար քակ նվաճելու նպատակով:

Իջևանատան համալիրի մյուս շինությունները գտնվում են բլրի լանջի ստորին մասում: Հիմնական մուտքը, որով անգամ սալերն են մտնում, տեղադրված է եկեղեցու ուղղությամբ:

Այդ գլխավոր մուտքից կամ դարպասից դեպի աջ և ձախ իրար կից երկու ընդարձակ դահլիճներն են, որոնցից մեկը ձրգվում է արևմուտքից հյուսիս, իսկ մյուսը՝ հյուսիսից հարավ: Ինչպես այդ դահլիճները, այնպես էլ նրանց կպած երկու այլ դահլիճներ գետնավոր են: Եթե չլինի դարպասը, արտաքուստ բոլորովին չի զգացվի նրանց գոյությունը: Բոլոր դահլիճները թաղակապ են, ունեն ախտոներ, բուխարիներ և սանդղաստիճաններ, որոնցով կարելի է քարձրանալ դեպի երկրորդ հարկի դահլիճները, այնտեղից էլ՝ եկեղեցի:

*
* *

Վերը նշված հուշարձաններից քաջի շրջանի գյուղերում հանդիպում են ավելի քան 80 այլ հուշարձաններ: Վաղեմի կյանքի մասին անգնահատելի իրեղեն ապացույցներ համարվող (նաև աստիճանաբար անհետացող) այդ հուշարձանները ոչ միայն ուսումնասիրված չեն, այլև նույնիսկ նրանց մի զգալի մասը չեն էլ նշված գրականության մեջ՝ թեկուզ գրանցման կարգով:

Այդ քաջը որոշ չափով լրացնելու համար մի այլ առիթով կտրվեն համառոտակի տեղեկություններ այստեղի ավելի քան 80 հուշարձանների վերաբերյալ:

